

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ»

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№ 4(20) қазан-желтоқсан 2019

ISSN 2710-3994

Бас редактор:
Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы

Редакциялық алқа:

- Абашин Сергей Николаевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Санкт-Петербургтегі Европа университеті (Ресей)*
- Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қызғыз мемлекеттік университетінің ректоры. (Қырғызстан)*
- Аяған Бүркітбай Ғелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)*
- Әлімбаев Нұрсан – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры. (Қазақстан)*
- Әбусейтова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының «Тарихи материалдарды зерттеу» орталығының директоры. (Қазақстан)*
- Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)*
- Голден Кэтті Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ)*
- Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)*
- Қожамжарова Дария Пернешқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)*
- Кожирова Светлана Басиевна – саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан)*
- Козодой Виктор Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор. (Ресей)*
- Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)*
- Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қытшақтану институтының директоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)*
- Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)*
- Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)*
- Муртазаева Рахборхон Хамидқызы – тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті «Өзбекстан тарихы» кафедрасының профессоры. (Өзбекстан)*
- Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – PhD доктор, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми қызметкері. (Польша)*
- Римантас Желвис (Želvyys Rimantas) – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті (Литва)*
- Самашев Зайнолла Самашұлы – археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)*
- Сайлан Болат Санабайұлы – тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)*
- Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)*
- Сыдықов Ерлан Бәтташұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)*
- Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)*

Жауапты редактор:
Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы

Ғылыми редактор:
Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Редактор:
Кубеев Рустем Жаулыбайұлы

Жауапты хатшы:
Қоңқабаева Арайлым

Техникалық хатшы:
Хумарзах Алтынбек

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

- Абашин Сергей Николаевич – доктор исторических наук, профессор, Европейский университет в Санкт-Петербурге (Россия)*
- Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева (Кыргызстан)*
- Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)*
- Абусеитова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Казахстан)*
- Абиля Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)*
- Аяган Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)*
- Голден Кэтти Стромилейл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США)*
- Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)*
- Карибаев Берекет Бахытжанович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)*
- Кожамжарова Дария Пернешовна – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова (Казахстан)*
- Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан)*
- Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор (Россия)*
- Кокебаева Гульжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова КН МОН РК (Казахстан)*
- Кумеков Болат Ешимхамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)*
- Матыжанов Кенжехан Слямжанович – доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова (Казахстан)*
- Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания) Муртазаева Рахборхон Хамидовна – доктор исторических наук, профессор кафедры «Истории Узбекистана» Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека. (Узбекистан)*
- Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – доктор PhD, профессор, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны г. Годаньска (Польша)*
- Римантас Желвис (Želvyys Rimantas) – доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет (Литва)*
- Самашев Зайнолла Самашевич – археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А.Маргулана КН МОН РК (Казахстан)*
- Сайлан Болат Санабаевич – доктор исторических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)*
- Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)*
- Таймагамбетов Жакен Кожажметович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК (Казахстан)*

Ответственный редактор:
Каипбаева Айнагуль Толганбаевна

Научный редактор:
Козыбаева Махаббат Маликовна

Редактор:
Кубеев Рустем Джаулыбайулы

Ответственный секретарь:
Конкабаева Арайлым Нурболатовна

Технический секретарь:
Хумарзах Алтынбек

Editor-In-Chief:

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Members of editorial board:

Abashin Sergei Nikolaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, European University at St. Petersburg (Russia)
Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Kyrgyzstan)

Alimbay Nursan – Candidate of Historical Sciences, Professor, Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abusseitova Meruert Khuatovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials at R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Ayagan Burkhitbai Gelmanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Golden Kathie Stromile – PhD, Mississippi Valley State University (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhonovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Kozhamzharova Daria Perneshovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassieva – Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan)

Kozodoi Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MES RK (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Matyghanov Kenzhekhan Slyamzhanovich – Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan)

Morrison Alexander – PhD, Professor, University of Oxford (UK)

Murtazayeva Rakhborkhon Khamidovna – doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of «History of Uzbekistan» of Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Panto Dmitri – PhD, researcher at the Museum of the Second World War in Gdansk (Poland)

Rimantas Želvys – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University (Lithuania)

Samashev Zainolla Samashevich – archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology CS MES RK (Kazakhstan)

Sailan Bolat Sanabayevich – Doctor of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Sydykov Erlan Battashevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Executive Editor:

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna

Scientific Editor:

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Editor:

Kubeyev Rustem Dzhaulybayevich

Executive Secretary

Konkabayeva Arailym Nurbolatovna

Technical secretary:

Khumarzak Altynbek

ТҮРКІ-МОНҒОЛ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ЖЫЛҚЫМЕН БАЙЛАНЫСТЫ ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ КЕЙБІР ҚЫРЛАРЫ

Жуматаев Р.С.¹, Кожабекова Ж.Б.²

¹Әл-Фараби ат. ҚазҰУ-дың археология, этнология және музеология кафедрасының аға оқытушысы, PhD,

²Әл-Фараби ат. ҚазҰУ, дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының оқытушысы, PhD

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты дәстүрлі мәдениеттегі жылқының рөлін қарастыру. Жылқы культі шаруашылығы, мәдениеті және тұрмысы осы жануармен айрықша байланысты болған түркі-моңғол халықтарында жарқын көрініс табады. Авторлар аталған халықтардың дүниетанымында жылқымен байланысты таным-түсінік маңызды орынға ие екендігін алдыға тартады, жәнеде оның бейнесі көпқырлы символика толыққандығы аталады. Дәстүрлі дүниетанымда жылқы киелі жануар мәртебесін иеленді және түрлі ғұрпытарды жүзеге асыруда айтарлықтай орын алды. Әдет-ғұрыптардың және олардың атауларының түрлілігіне қарамастан жылқымен байланысты дүниетанымдық көзқарастардың орта тамыры болды, жәнеде олар аталған жануарды қолға үйреткен тайпаларда ықылым замандарда-ақ қалыптасқан. Түркі-моңғол халықтарының дәстүрлі мәдениетіндегі жылқы бейнесі арқылы халықтың материалдық және рухани мәдениетінің бір бөлшегі болып табылатын жылқышылықтың ерекшеліктері мен терең мазмұнын анықтауға болады.

Түйін сөздер: жылқы, тұл, сетер, хойлго, сэтэртей, дүниетаным.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ МИРОВОЗЗРЕНИЯ ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИХ НАРОДОВ, СВЯЗАННЫЕ С ЛОШАДЬЮ

Жуматаев Р.С.¹, Кожабекова Ж.Б.²

¹КазНУ им. Аль-Фараби, кафедра археологии, этнологии и музеологии, старший преподаватель, PhD

²КазНУ им. Аль-Фараби, кафедра всемирной истории, историографии и источниковедения, преподаватель, PhD

Аннотация. Целью данной статьи является рассмотрение роли коня в традиционной культуре. Но особенно ярко выступает этот культ у тюрко-монгольских, что связано с огромным значением лошади в их хозяйстве, культуре и быте. Авторы указывают, что в мировоззрении указанных народов представления о лошади занимало одно из важнейших мест, образ которого наделялся многообразной символикой. В традиционном мировоззрении лошадь имела статус священного животного и играла большую роль в практиках различных ритуалов. Несмотря на разнообразие обрядов и их названия мировоззренческие взгляды связанные с лошастью имели единые корни, которые формировались еще в глубокой древности у племен приручивших данное животное. Образ коня в традиционной культуре у тюрко-монгольских народов позволяет выявить глубинное значение и особенности традиции коневодства как части материальной и духовной культуры народа.

Ключевые слова: лошадь, тул, сетер, хойлго, сэтэртей, мировоззрение

SOME ASPECTS OF WORLDVIEW RELATED TO HORSES AT TURK-MONGOLIAN PEOPLES

Zhumataev R.S.¹, Kozhabekova ZH.B.²

¹al-Farabi KazNU, Department of Archeology, Ethnology and Museology,
Senior Lecturer, PhD

²al-Farabi KazNU, Department of World History, Historiography and Source Studies, Lecturer, PhD
Almaty, Kazakhstan

Abstract. The purpose of this paper is to examine the role of the horse in traditional culture. But this cult is especially vivid in the Turkic-Mongolian, which is associated with the enormous importance of the horse in their economy, culture, and way of life. The authors indicate that in the worldview of these peoples, the idea of a horse occupied one of the most important places, the image of which was endowed with diverse symbolism. In the traditional worldview, the horse had the status of a sacred animal and played a large role in the practice of various rituals. Despite the variety of rituals and their names, the worldviews associated with the horse had common roots, which were formed in ancient times among the tribes that tamed this animal. The image of a horse in the traditional culture of the Turkic-Mongolian peoples reveals the deep significance and characteristics of the horse-breeding tradition as part of the material and spiritual culture of the people.

Keywords: horse, tool, seter, hoilgo, setertey, worldview

Кіріспе

Ежелгі замандардан бастап-ақ жылқы малының адамдардың тұрмыс-тіршілігінде алатын орны нақты айқындалды. Оның шаруашылықтағы және соғыстағы артықшылығы оған деген ерекше ілтипатты қалыптастырды деседі болады. Әсіресе, көшпелі халықтардың қоғамдық өміріндегі жылқының маңызын сипаттаудың өзі артық болар. Яғни, оларда жылқы жай ғана көлік құралы емес, батырлардың айнамас жолдасына, әртүрлі жосын-жоралғылардың белгілі бір кейіпкеріне айналады. Осылайша жылқы біртіндеп көшпелі халықтың осы дүниедегі серігі болып қоймай, қайтыс болған адамды о дүниеге аттандыру ғұрыптарын жүзеге асыру барысында өзіндік орынға ие болады. Оған дәлел ретінде Еуразия кеңістігінде сонау энеолит заманынан бастау алып қола, ерте темір және орта ғасырлық жерлеу орындарынан табылған жылқы қаңқаларын немесе оның кейбір бөліктерін келтіруімізге болады.

Жалпы осы күнге дейін ежелгі және ортағасырлық жұрттардың әдет-ғұрпындағы жылқыға қатысты біршама ғылыми еңбектер жазылып, бірқатар тұжырымдар жасалғандықтан біз бұл шағын мақалада аталған мәселенің бүге-шүгесіне тоқталмай, басты назарды жылқының кейінгі түркі халықтарының дүниетанымындағы орнына аударуды жөн санап отырмыз.

Дереккөзі мен әдістері

Ежелгі және ортағасырлық дәуірлерге жататын археологиялық материалдар мен жазба деректер әдет-ғұрыптардағы жылқыны келесідей жіктеуге мүмкіндік береді:

- 1) жылқы құрбандық малы;
- 2) жылқы басқа әлемге жеткізуші және сол жақтағы мініс көлігі.

Ендігі жерде археологиялық деректер мен этнографиялық параллелдер негізінде жазба деректердегі аталған мәселелерге талдау жасап көрелік.

Этнографиялық дәуірде түркі-моғол халықтарының дүниетанымында жылқымен байланысты әдет-ғұрыптар ежелгі генезисін сақтай отырып, кейбір өзгерістермен және

жаңашылдықпен көрініс тапты. Түркі халықтарының бірі қазақ халқының жылқымен байланысты жерлеу-еске алу ғұрпы «тұл ат», «тұлданған ат» немесе «қаралы ат» ұғымдарымен астасады. Бұл бойынша қайтыс болған адамның тіршілігіндегі мініс жылқысының құйрық-жалын күзеп үйірге жібереді. Бір жыл бойы оған ешкім мінбейді, оны тіпті барымташылар да айналып өтетін болған [1, с. 35-40]. «Тұл ат» жылдық асына сойылып, оның бас сүйегі қабір басына қойылған. Көп жағдайда негізінен жылдық асқа сойылған «тұл аттың» бас сүйегі бейітке ілінген. Қазіргі күні жылқыны «тұлдау» рәсімі сақталмаса да, еліміздің шығыс өңірлерінде оның сарқыншақтары кездеседі. Шығыс Қазақстанның көп аудандарыда адамның қайтыс болған кезінде сойылған жылқының және бір жылдық асына арналған жылқының да бас сүйектері бейітке қойылады немесе ілінеді.

Ғұрыптық идеясы жағынан қазақтың «тұл ат» немесе «қаралы ат» түсініктерімен ұқсас жосын-жоралғылар басқа да түркі және моңғол халықтарында да көрініс тапқан. Ғұрыптағы басты қағида жылқы бірден құрбандыққа шалынбай белгілі бір уақыт үйірдің ішінде жүруі. Мұндай құрбандық жылқыларын хакастар «ызых», тывалықтар «ыдык», якуттар (сахалар) «ытык сылгы» («киелі жылқы») және «хайлыга ат» (тайэлга), телеуттер «ыйык», қырғыздар «ыйык» немесе «сетер жылқы» [2, с. 120], моңғолдарда «сэтэртэй», алтайлықтар «койлоо ат», буряттар «хойлго» [2, с. 169] деп атаған. Аталған жосын-жоралғылардың түп-төркіні бір болғанымен, уақыт кеңістігіне қарай түрленіп, әр халықтың дүниетанымдық болмысына қарай икемделген. Жалпы аталған ұғымдардың анықтамасын түсіндіру үшін ең алдымен түркі-моңғол халықтарының этнографиялық дәуірдегі жылқымен байланысты рәсімдерді саралап өткен маңызды деп санаймыз.

Басқа да түркі халықтарындағы тәрізді саха-якуттардың да өткен тарихында жылқының культтік маңызы болды. Олардың әдет-ғұрыптарындағы жылқының орны біршама зерттеулер мен этнографиялық материалдарда көрініс тапқан. Тарихи-этнографиялық құндылығы әлі күнге дейін маңызын жоғалтпай келе жатқан Я.Линденаудың еңбегінде ауқатты якуттардың жерлеу ғұрпы сипатталады. Автордың көрсетуінше қайтыс болған адамды жерлеу барысында бірнеше жылқы қосып көмілген, оның бірі адамның жанына қойылса, қалғандары қабірден тыс жерге көмілетін болған. Жерлеу ғұрпы аяқталған соң тағы бірнеше жылқы сойылып, олардың терілері ағашқа ілінетін болған. Бір апта өткен соң, жерлеуге қатысқан адамдар тағы жиналып бірнеше жылқыны құрбандыққа шалып, сол жерде еті желінген. Одан бөлек қабірдің бір жағына бірге көмілген жылқылардың санынан сәйкес, ал екінші бетіне жерлеу кезінде желінген жылқы санымен бірдей сырық орнатылған [3]. Көріп отырғанымыздай Я.Линденаудың ХVIII ғ. берген мәліметтері өзіміз жоғарыда тоқталып кеткен ортағасырлық деректермен үйлесім табады. Жалпы алғанда саха-якуттарда жылқымен байланысты өткізілетін рәсімдердің түрлері бірнешеу. Ендігі жерде жылқымен қатысты осы жосын-жоралғылардың этнографиялық мағынасын түсіндіріп көрсек. Якуттарда адам қайтыс бола салысымен сойылатын жылқы «хаайлыга» деп аталып, қайтыс болған адам онымен алыс сапарға аттанады деген сенім қалыптасқан [4]. Жылқыны ең алдымен қайтыс болған адамның үйіне әкеледі де, тізгінін қолына беріп «мынау сенің мініс атың, тірек көпірің, тексеріп ал» деген сөздер айтылған [4, с. 144]. Адамды жерлегеннен кейін зиратқа жақын талдардың біріне «хаайлыга» жылқының басы бір мойын омыртқасымен ілген. Одан кейін жерлеу орнын үш рет атпен айналып өтіп, тарқасқан [4, с. 188]. И.А. Худяков верхоян якуттарындағы аталмыш ғұрыпты былайша сипаттайды: «қайтыс болған адамның жылқысын иесінің тірі кезіндегідей ерттеп, одан кейін оның тіршілік еткен жерлерімен шапқылатады; бұл жылқы күнмен және дүниемен қоштасуы үшін жасалады. Осыдан соң, жылқыны арнайы қораға кіргізіп, ең мықты адам оны шоқпармен ұрады. Жылқы селт етпестен өлуі қажет; егер жылқы бірден өлсе, қайтыс болған адамның туыстары қуанады, олай болмаса, иесі о дүниеде қиналып жатыр деп ойлайды» [5]. Кейбір мағлұматтарға сәйкес кейінгі діни сенімдеріне қарай, әсіресе

күштеп шоқындырудың салдарына кейбір аймақтарда қан шығару құрбандығына тыйым салынған. Ендігі жерде «хаайлыга» жылқының бас сүйегінің ағашқа ілу рәсімімен сипатталған [6, с. 306]. Бұдан бөлек якуттарға қатысты этнографиялық мәліметтерде жылқымен байланысты «ытық сылгы» ұғымы кездеседі. Бұл ғұрыппен байланысты «киелі жылқы» бақсының өткізген рәсімдерінен кейін, үйірге жіберілген. Мұндай жылқыны ешкім мініс көлігі пайдаланбаған немесе соғымға соймаған. Жылқы өз ажалы жетіп өлген кезде ғана оның сүйектерін ағаштан тұрғызылған арнайы «арангаста» жерлеген [6, с. 198].

Талдамалар. Археологтар саха халқында адаммен қоса жылқы жерлеу рәсімінің негізгі үш түрі бар екенін атап өтеді: топырақтағы, жердегі және ауадағы. Өз кезегінде әрқайсысының жергілікті нұсқалары бар: жылқы мүрдесінің топырақтағы қорымдары жеке шұңқырда, адам мүрдесімен бірге немесе арнайы қапталда болады. Олар қаңқалар саны және сою немесе өртеу тәсілі жөнінен ерекшеленеді [6, с. 198-199].

Осындай дүниетанымдық ұстанымға негізделген әдет-ғұрыптық сарындар Саян-Алтайды мекендейтін басқа да түркі халықтарында кездеседі. Мәселен, XIX ғ. авторы Н.Ф. Катанов хакастардың этнографиялық тобы бельтырлер бұрынғы уақыттарда қайтыс болған адамның сүйікті жылқысын өзінің ерімен ерттеп, қанжығасына заттарын іліп, жылқының жалы мен құйрығын әйелдердің бұрымы тәрізді өрген. Одан кейін жылқы есіктің алдында өлікті шығарғанша байланып тұрған. Мұндай жылқылар қабір басында құрбандыққа шалынып, еті ит-құсқа қалдырылған [7].

А.В. Анохиннің мәліметіне сүйенсек, телеуттер мен тывалықтар қайтыс болған адамның жақсы көретін атын о дүниеде мініп жүруі үшін сойған. Тывалықтарда XX ғ. басына дейін иесіне ат арнау ғұрпы сарқыншақ ретінде сақталған [8, с. 57].

Ал алтайлықтарда иесімен бірге жерленетін жылқы «койлоо ат» деп аталған [9, с. 134]. Одан бөлек алтайлықтар жоғарғы әлем иесіне арнап құрбандық шалатын болған. Ондай жылқыны «барылғы» немесе «ыйық» деп атаған. Мұндай құрбандық жылқысын бақсы таңдап, басқа жылқылардан өзгешелеу үшін оның жалына қызыл шүперек байланған. Жәнеде оған ешкім мінбей, құйрық-жалы күзелмеген. Құрбанға шалынғанға дейін үйірде жүрген [10, с. 253-254].

Құмандылар тайпаны желеп-жебеуші «Пайнеге» арнап үлкен ғұрыптық іс-шара өткізген. Оның негізгі рәсімдік нышаны ретінде құрбандыққа жылқы шалынған. Бұл ғұрыпты іске асыру барысында қолданылатын жылқы құлын кезінен таңдалып, үш-төрт жасқа дейін мінілмей өсірілген. Сенім бойынша осы жылқыға мініп Пайне өзіне қарасты тайпаның мекенін аралаған. Белгіленген күні, киелі қайыңның түбінде арнау жылқы құрбандыққа шалынып, оның бас сүйегі мен тұлыбы сол қайыңға ілінген [11, с. 61-62].

Этнографиялық мәліметтерге сүйенетін болсақ, түркі халықтарының бірі қырғыздарда қайтыс болған адамның жылдығына сойылатын жылқы «сетер» деп аталған. Мұндай жылқыға негізінен марқұмның тірі кезінде мінген жануары таңдалып, құйрығы мен жалы күзелген күйі үйірге қосқан. Одан бөлек оның ғұрыптық маңызын көрсету үшін кекіліне ақтық байлаған. Зерттеушілердің көрсетуінше «сетер» дегеніміз де «киелі» деген ұғым берген [2, с. 120]. Одан бөлек қырғыздарда қайтыс болған адамды жерлегеннен кейінгі ұйымдастырылатын ат шабыс «көр бәйге» деп аталады. Зерттеушілердің пікірінше мұндай салттың басты қағидасы – өлген адамды еске алу. Аталған жосын-жоралғы қайтыс болған адамға қырық күн, жыл толғанда да өткізілген. Соның барысындағы ат бәйгеде бірінші келген салт атты өлген адамның үйінің алдына келіп, ондағы қаралы жалауды алып, оның сабын сындырып құрбан малы пісірілген ошаққа тастаған. Осындай жоралғы әулеттегі қаралы мерзімнің аяқталғандығын білдірген [5, с. 59].

Жылқы байланысты тотемдік жоралғылар башқұрттарда да кездеседі. Оларда жылқының бас сүйегін есік алдына, қабырғаға немесе қора төбелеріне іліп қоятын ежелгі рәсім сақталған. Адамдар бұл бас сүйектерді аракидік майлап отырған. Бұл рәсімнің мәні мал-жанды көзден сақтау,

сондай-ақ сол мал иесінен құт кетпесін дегенге саяды [12, с. 285].

Чуваштарда бертінгі уақытқа дейін өздерінің құдайларына шалынатын құрбандықтың ең үлкені жылқы екенді айтылса [90], Кавказды мекендейтін түркі халықтары қарашай мен балқарларда жылқының басы қасиетті саналып, оны үйдің төбесін тірейтін негізгі бағанға ілген [13, с. 171-173].

Осы айтылғандарға тағы бір қосатын мәліметтер моңғол халықтарының дүниетанымында да кездеседі. Оның себебі айқын, ежелгі және ортағасырларда түркі-моңғол халықтарының бір-біріне етене жақын ортақ діни көзқарастар болған. Мәселен, М.Н. Хангаловтың көрсетуінше буряттар о дүние туралы түсінікке сәйкес қайтыс болған адамды көлікпен қамтамасыз ету үшін жанына жылқы қосып жерлеген [14, с. 205-225]. Саян-Алтайды мекендейтін түркі халықтарындағы тәрізді буряттарда да «хойлго» (жерлеу жылқысы) ұғымы кездеседі. Т.А. Бертагаевтың түсініктемесі бойынша аталған ұғымдағы «хой» жұрнағы - солтүстік дегенді білдірген, яғни «хойлго» дегеніміз солтүстікке бағытталған жылқы мағынасын береді [15, с. 57]. XX ғ. басында ламаист-буряттарда мәйітті табытқа салу сәтінде аулаға ертелген жылқы әкелініп бағанға (сээргэ) байланған. Олардың сеніміне сәйкес бұл жылқыға мәйіттің рухы мінген. Мәйітті алып кеткеннен кейін жылқыны аулаға бос қоя берген, тек 49 күн өткенде ғана оны құрбандыққа шалған [16, с. 81-87]. Бұдан бөлек буряттарда жылқының бас сүйегі мен тұлыбын ілумен байланысты «зулэхи» атты рәсім бертінге дейін ұшырасады [17, с. 285-286].

Нәтижелер

Сонымен этнографиялық параллельдерді сараптау барысында жылқымен байланысты орындалатын келесідей рәсімдерді аңғарамыз: жылқының қан шығырылмай құрбандыққа жіберу, жылқы тұлыбын ағашқа ілу немесе керіп қою және құрбандыққа арналған жылқы ілінетін немесе байланатын ағаш бағанның қызметі.

Көрсетілген мәселелер бойынша талдау жүргізейік. Жылқыны қанын шығармай құрбандық малы ретінде таңдау қазақ халқындағы «тұл ат», алтайлықтардағы «барылғы» немесе «ыйык», якуттардағы «ытык сылғы», қырғыздардағы «сетер», моңғолдарда (дербеттер) «сэтэртэй» тәрізді мазмұны ортақ рәсімдермен сипатталады. Олардың әрқайсысында жылқы «киелі» болып саналған. Яғни, олар иесі қайтыс болғанда бірден құрбандыққа шалынбай, белгілі жосын-жоралғылардан кейін үйірге қосылып отырған. Басқа жылқылардан айыру үшін оларға жоғарыда сипатталғандай арнайы белгілер салынған. Бұл рәсімнің кейбір қырлары, әсіресе моңғолдардың дербет тайпасы мысалында В.Терентьевтің еңбегінде жақсы талданған [18, с. 191-211]. Ал түркі халықтарындағы мазмұны қайтыс болған адамның ғұрыптық өкілі - «тұлдың» бір жыл бойы өзінің руластарымен бірге көшіп жүруі тұрғысынан түсіндіріледі. Осыдан келіп бір жылдық аста «тұл аттың» о дүниеге бастаған саяхаты аяқталып, өлген адаммен руластары арасындағы байланыс тізбегі үзілген. Былайша айтқанда қаралы үйдің аза тұту уақыты біткен.

Тағы бір түсінік бойынша, әсіресе моңғолдардағы «сэтэртэй» рәсімі мал санын көбейту және қорғау мақсатында орындалған [18, с. 200]. Бір жағынан алып қарағанда мұның да бір шынайлығы бар тәрізді. Біріншіден, құрбандық жылқы үйірге қосылғаннан кейін оған ешқандай ұры-қары тимеген, ит-құстан қорғалған. Яғни, ондай жылқы үйірде жүруі арқылы бүкіл үйірдің қауіпсіздігін қамтамасыз еткен. Екіншіден, мұнда діни-нышандық қорғаныс болған деген пікірдеміз. Мәселен, қазақ халқында «әкенің малы балаға мал болмайды» деген сөз тіркесі кездеседі. Соған салсақ, жылқыны бірден құрбандыққа шалмай үйірге қосу арқылы, артындағы ұрпағы басқа малдарын қорғауға тырысқан болуы мүмкін. Жалпы алғанда, қарастырылып отырған ғұрып ежелгі үнді-арийлік «ашвамедхамен» толық бітіседі деуге болады. Оның ішіндегі келесі құбылыс қызығушылық тудырады. Аталған ғұрыпты жүзеге асыру барысында таңдап алынған жылқы солтүстік-шығыс бағытында бір жылға дүниені шарлауға жіберілген. Жылқының

жолына кедергі келтіргендердің барлығы рәсімдік қарғысқа ұшыраған. Оның үстіне жылқының жанында 100 жігіт қорғаушы ретінде жүрген. Жылқының тек бір жылдық сапары аяқталғаннан кейін ғана арнайы тік бағанда тізгіндеп құрбандыққа шалған [19, с. 304-336]. Қазақ халқының «тұл атты» иесінің бір жылдық асында ғана союуы, сипатталған ежелгі ғұрыптың мазмұнымен толық сабақтасады.

Қалай дегенде де, сипатталған рәсімдер алғашқы кезде ортақ ұғымда болып, кейіннен әр халықтың өміріне әлемдік діндердің ықпал етуінен түрлі трансформацияға түскен.

Келесі бір мәселе жылқы тұлыбын ағашқа ілу немесе керіп қою рәсіміне қатысты түсіндірмелерді Саян-Алтайды мекендейтін түркі-моңғол халықтарының дүниетанымынан іздеген абзал. Жылқының тұлыбын ілу ғұрпының мәнін П.О. Рыкин лексикалық мәліметтер арқылы шешуге тырысқан. Зерттеушінің жасаған қорытындысы бойынша бұл ғұрыптың барынша таза сақталған іздерін буряттардан алуға болады [17, с. 284]. Бұл әсіресе буряттардағы «зулэхи» рәсінде жақсы көрініс табады. Рәсім бойынша жылқының тұлыбы қайың бағанға іленген. Басы түрлі-түсті жолақтармен көркемделіп, ауызына самырсынның қабығы салынып, тұмсығымен күн шығысқа қаратылған. Бақсылардың сеніміне сәйкес жылқының тұлыбы жоғары көтеріліп, құрбандық кезінде алынған ет-сүйегі қайта жиналып, жерге қайтып оралған [17, с. 284].

Басқаша айтқанда бұл жерде өлу мен туудың қатар жүруі, яғни ұрпақ алмасуы болған деген тұжырым жасауға болады. Ал жылқының тұлыбын жасау кезіндегі сырықтың негізгі қызметі құрбандық жылқысының жанын көкке жылдам жеткізу болған деген көзқарас бар [17, с. 286]. Тағы бір айта кететін мәселе, ол аталмыш ғұрыпты орындау барысында жылқының тұлыбы ілінетін ағаштың маңызы. Кейбір түркі халықтарында ондай ағаштарға аса мән беріліп, оларды киелі санаған. Қазақ халқындағы бүгінге дейін кездесетін «әлемді», «ақтық байлау» тәрізді рәсімдер осының жалғасы болуы керек. Мәселен, шығыс өңірлерде бұлақтардың басындағы бұлақ басындағы талдарға шүберектер байлау жиі кездеседі.

Жоғарыда берілген ақпараттардан тағы бір бөліп көрсететін рәсімдердің бірі ол құрбандық жылқысының арнайы бағанға байлануы. Ондай терең нышандық мазмұны бар бағанды қазақ халқы «атқазық» немесе «мамағаш» деп атаған. Ондай ғұрыптық атқазықтар Саян-Алтай өлкесіндегі түркі-моңғол халықтарында «сэргэ» деген атпен белгілі болса, мажар халқында «фейфа» деп аталған. Қазақ халқындағы нұсқасы «күлпытас».

Жалпы аталмыш ескерткіштердің түркі-моңғол халықтарындағы дүниетанымдық және стилистикалық мазмұны ғылымда В.Ф. Яковлев, С.С. Сорокин, Р.И. Бравина, З.П. Соколова, А.С. Суворова, С.Е. Әжіғали, А.А. Слепцова, Е.О. Закшеева, Ф.М. Зыков, Н.К. Данилова және тағыда басқа зерттеушілер тарапынан жан-жақты талданған. Сондықтан да біз бұл мәселеде қайталау жасамай, тек біздің тақырыбымызға қатысты кейбір тұстарына тоқталсақ. А.А. Слепцова якуттар мен буряттардағы «сэргэлдердің» мысалында оларды қызметі бойынша бір-бірімен ғұрыптық жағынан тығыз байланысты үш топқа жіктейді.

1. Пайдалы тұсы, яғни тұрмыстағы қолданысы. Жылқы байлау үшін немесе тері кептіруге арналғандар.

2. Ғұрыптық атқазықтар, рәсімдерді орындау барысында құдаймен, жебеуші рухтармен және аруақтармен байланыс орнатуға арналғандар.

3. Тарихи маңыздылар, белгілі бір тұлғалар мен оқиғаларды насихаттауға арналғандар [20, с. 159-160].

Бірінші топтағы сэргэлер якуттар мен буряттардың дәстүрі бойынша әрбір үйдің алдында міндетті құрылыс болып табылып, сол үй иесінің немесе әулеттің нышанын білдірген. Сондықтан да оны мықты әрі әдемі етіп жасауға тырысқан. Сэргэлдердің басында бірнеше айналдыра жасалған ойықтар болған. Оның ең үстінгісіне отағасы жылқысын байласа, төменгі жақтарын жасы кішілер пайдаланған [21]. Саха-якуттар «тойонсэргэ», «кэтэх сэргэ» деп аталатын бірнеше

сэрге қойған [20, с.160].

Екінші топтағы сэргелер жоғарыда атап өткеніміздей құдайлар мен аруақтарға арналып, якуттарда қызмет ету бойынша түрлі құрылыстардан тұрған. Біреуі қайтыс болған адамдардың рухын арналса, енді бірі өсіп-өну құдайына арналды [22, с. 63]. Бұлардан бөлек бақсыларға арналған сэргенің түрі болған [20, с.160]. Сонымен бірге ежелгі «әлем ағашы түбіндегі жылқы» ұғымымен астасатын сэргелер болған. Ондай сэргеге жылқы байланып, тұрған жерінде құрбандыққа шалынған. Қанын сол сэргеге жаққан [20, с.160].

Үшінші топтағы сэргелер XX ғ. екінші жартысында ғана кеңінен тарай бастаған. Олардың көпшілігі уақыт шеңберіне сай жойылып кеткен. Посткеңестік кезеңде, әсіресе ұлттық құндылықтарды жаңғыртуға байланысты жеке тұлғалар мен тарихи оқиғаларға байланысты сэрге тұрғызу қайта жанданған [20, с.161].

Көріп отырғанымыздай, бұл жерде негізінен саха-якуттары мен буряттардың тіршілігіндегі сэргелер сипатталғанмен, осындай ғұрып бүкіл түркі-моңғол жұртына ортақ дүниетаным екендігін жоққа шығара алмаймыз. Өйткені әр халықта оның өзіндік ерекшеліктері болған. Оның үстіне атқазықтардың діни-ғұрыптық мазмұны сонау қола дәуірінен бастау алып этнографиялық дәуірге дейін түрлі өзгерістермен жеткен. Мәселен, сақ-скиф әлеміндегі бұғытастар мен ежелгі түркілердегі тас мүсіндер дүниетанымдық қызметі жағынан біз қарастырып отырған ескерткіштердің арғы тегі ретінде қарастырылып жүр [23; 24].

Қазақ халқындағы атқазықтар мәселесі архитектуралық және семантикалық тұрғыдан С.Е. Әжіғалидың еңбектерінде жақсы ашылған. Зерттеуші аталмыш ескерткіштердің қазақ халқының дүниетанымындағы көрінісін «құлпытаспен» байланыстыра ашып көрсетеді [25].

Жалпы алғанда, мифопоэтикалық ұғымды білдіретін тік бағана – «мамаағаш», «құлпытас», «сэрге» әлемнің тігінен бөлінетіндігімен сай келеді. Біріншіден, олар біздің ойымызша үш бөлшекті әлем бәйтерегінің ғұрыптық элементі болумен қатар, екінші жағынан түркі-моңғол халықтарының этнографиялық дәуірдегі жылқыны құрбандыққа шалудың түрлі нұсқаларымен астасып жатыр. Қазақтың космогониялық аңызына салсақ темірқазық шоқжұлдызы әлеммен байланыс орнатудың эквиваленті болып табылады. Ал ондағы Ақбозат пен Көкбозат әрдайым жеті бөрінің (Жеті қарақшы) бақылауында жүреді. Бір сөзбен жеткізгенде ғаламның тұрақтылығы болып табылатын бұл жылқылардың жоғалуы гармония бұзылуына, яғни ақырзаманға әкеп соқтырған. Демек, біз қарастырып отырған тік бағандар бір жағынан әлемдерді байланыстыру, екінші жағынан тұрақтылықты сақтаушы деген түсінікке саяды.

Қорытынды

Бұл келтірілген деректерден келесідей мәселелерді байқауға болады. Біріншіден, адам қайтыс болған кезде және жерлеген уақытта құрбандық ретінде бірнеше малдың сойылуы, соның ішінде жылқының да орын алуы. Екіншіден, жылқыға мініп үйді, қабір басын айналу секілді ғұрыптардың орындалуы, жерлеу салтынан кейінгі ат шабыстар белгілі бір дәрежеде аза тұту, өлген адамды о дүниеге шығарып салу немесе қоштасу белгілері болуы мүмкін. Баяндалған әдет-ғұрыптарды орындау барысында да басты орында жылқы жүргендігін көруге болады. Мұнда да халықтың ауызында ең алдымен бәйгеден бірінші келген жылқы туралы және оның қаралы жалауды шешкендігі жөнінде әңгімелер қалады.

Пайдаланылган әдебиеттер

- 1 Толеубаев А.Т. Происхождение и сущность казахского обычая посвященного умершему коню // Изв. АН КазССР. – Сер. Общ. Наук. – 1984. – № 2. – С. 35-40
- 2 Молдокулова Д.Т. Некоторые обычаи и поверья кыргызов, связанные с конем (на основе полевых этнографических материалов) // Отан тарихы. – 2013. – №2. – С. 119-123.
- 3 Линденау Я.И. Описание народов Сибири (1-я половина XVIII в.). – Магадан: Кн. Изд-во, 1983. – 176 с.
- 4 Бравина Р.И. Погребальный обряд якутов (XVII– XIX вв.). – Якутск: Изд-во Якут. Гос. Ун-та, 1996. – 231 с.
- 5 Нестеров С.П. Конь в культурах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья PhD Новосибирск, 1990– 143 с.
- 6 Попов А.А. Материалы по истории религии якутов бывшего Вилюйского округа // СМАЭ. Т. XI. PhD.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. С. 255–323.
- 7 Катанов Н.Ф. О погребальных обрядах у тюркских племен Центральной и Восточной Азии с древнейших времен до наших дней // Известия общества археологии, истории и этнографии при Имп. Казанском Университете. – Казань, 1894. –Т. 12.– Вып. 2. –С. 109-142.
- 8 Дьяконова В.П. Погребальный обряд тувинцев как историко-этнографический источник – Л., 1975. – 148 с.
- 9 Голикова Т.А. Алтайцы: словарь этнолингвокультуры. – Москва-Берлин: Директ-Медиа, 2015. –346 с.
- 10 Мендешева В.М. Конь в традиционной культуре алтайцев // Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе. Вып. II. – Барнаул : Азбука, 2008. – С. 250-260.
- 11 Славнин В.Д. Жертвоприношение коня духу – покровителю рода у верхних кумандинцев (материалы) // Проблемы этнической истории и культуры тюрко-монгольских народов Южной Сибири и сопредельных территорий. –Москва, 1994. – С. 57-74.
- 12 Илимбетова А.Ф., Илимбетов Ф.Ф. Культ животных в мифоритуальной традиции башкир. – Уфа: АН РБ, Гилем, 2012. – 704 с.
- 13 Текеева Л.К. Культ коня в традиционной культуре тюркоязычных народов Северного Кавказа (на примере карачаевцев и балкарцев) // Грамота. –2016. – №12(74). – Ч.1. – С. 171-173
- 14 Хангалов М.Н. Несколько данных для характеристики быта северных бурят // Собрание сочинений в 3 т. – Т. 1. – Улан-Удэ: Бурят. Кн. Изд – во, 1958. – С. 205-225.
- 15 Бертагаев Т.А. Этнолингвистические этюды о племенах Центральной Азии // Исследования по истории и филологии Центральной Азии. – Улан-Удэ: Бурят. Кн. Изд., 1976. – Вып. 6. – С. 24-39.
- 16 Ардонова Е.В. Погребально-поминальный обряд бурят // Гуманитарные исследования молодых ученых Бурятии. – Улан-Удэ, 1996. – С. 81-87.
- 17 Рыкин П.О. Концепция смерти и погребальная обрядность у средневековых монголов (по данным письменных источников) // От бытия к инобытию: Фольклор и погребальный ритуал в традиционных культурах Сибири и Америки: Сборник статей / Отв. Ред. Ю.Е. Березкин, Л.Р. Павлинская. –СПб., 2010. –365 с.
- 18 Терентьев В. Религиозные практики кочевников Западной Монголии: обычай сэтэртэй мал у дербетов // Антропологический Форум. – 2014. – № 22 . – С. 191-211.
- 19 Топоров В.Н. Мировое дерево: Универсальные знаковые комплексы. Т.2. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2010. – 496 с.
- 20 Слепцова А.А. Ритуальные столбы сэргэ у якутов и бурят: бытование и функции // Вестник Бурятского государственного университета –2019. № 1.– С. 158-162
- 21 Жамбалова С.Г. Профанный и сакральный мироольхонских бурят (XIX-XX вв.). –Новосибирск: Наука.Сиб. изд. Фирма РАН, 2000. –400 с.
- 22 Яковлев В.Ф. Сэргэ (Коновязь). –Якутск: СитимЧИФ, 1992. –Ч. 1. 63 с.
- 23 Савинов Д.Г. Оленные камни в культуре кочевников Евразии.–СПб: СПбГУ, 1994. –208 с.
- 24 Волков В.В. Оленные камни Монголии. –Улан-Батор: Изд во АН МНР, 1981. –254 с.
- 25 Ажигали С. Е. Древний символ степной Евразии: коновязные столбы (сэргэ-кулпытасы-фейфа) // Всадники Северной Азии и рождение этноса: этногенез и этническая история саха. – Новосибирск : Наука, 2014. – С. 47-72.

References

- 1 Toleýbaev A.T. Proishojdenie i sýnost kazahskogo obyčaja posviaennogo ýmershemý koný // Izv. AN KazSSR. – Ser. Ob. Nayk. – 1984. – № 2. – S. 35-40
- 2 Moldokýlova D.T. Nekotorye obyčai i poveria kyrgyzov, svyazannye s konem (na osnove polevyh etnograficheskikh materialov) // Otan tarihy. – 2013. – №2. – S. 119-123.
- 3 Lindenaý Ia.I. Opisanie narodov Sibiri (1-na polovina HVIII v.). – Magadan: Kn. Izd-vo, 1983. – 176 s.
- 4 Bravina R.I. Pogrebalny obriad iakýtov (HVII– HIIH vv.). – Iakýtsk: Izd-vo Iakýt. Gos. Ýn-ta, 1996. – 231 s.
- 5 Nesterov S.P. Kon v kýltah túrkoiazychnyh plemen Tsentralnoi Azii v epohý srednevekovia – Novosibirsk, 1990 – 143 s.

- 6 Popov A.A. Materialy po istorii religii iakýtov byvshego Viliýyskogo okrýga // SMAE. T. III. M.; L.: Izd-vo AN SSSR, 1949. S. 255–323.
- 7 Katanov N.F. O pogrebalnyh obriadah ý týrkskih plemen Tsentralnoi i Vostochnoi Azii s drevneishih vremen do nashih dnei // Izvestiia obestva arheologii, istorii i etnografii pri Imp. Kazanskom Ýniversitete. – Kazan, 1894. –T. 12.– Vyp. 2. – S. 109-142.
- 8 Diakonova V.P. Pogrebalny obriad tývintsev kak istoriko-etnograficheski istochnik – L., 1975. – 148 s.
- 9 Golikova T.A. Altaitsy: slovar etnolingvokýltýry. – Moskva-Berlin: Direkt-Media, 2015. –346 s.
- 10 Mendeshcheva V.M. Kon v traditsionnoi kýltýre altaitsev // Mirovozzrenie naseleniia Iýjnoi Sibiri i Tsentralnoi Azii v istoricheskoi retrospektive. Vyp. II. – Barnaýl : Azbýka, 2008. – S. 250-260.
- 11 Slavnin V.D. Jertvoprinoshenie konia dýhý – pokrovitelý roda ý verhnih kýmandintsev (materialy) // Problemy etnicheskoi istorii i kýltýry týrko-mongolskih narodov Iýjnoi Sibiri i sopredelnyh territorii. – Moskva, 1994. – S. 57-74.
- 12 Ilimbetova A.F., Ilimbetov F.F. Kýlt jivotnyh v miforitýalnoi traditsii bashkir. – Ýfa: AN RB, Gilem, 2012. – 704 s.
- 13 Tekeeva L.K. Kýlt konia v traditsionnoi kýltýre týrkoiazychnyh narodov Severnogo Kavkaza (na primere karachaevtsev i balkartsev) // Gramota. –2016. – №12(74). – Ch.1. – S. 171-173
- 14 Hangalov M.N. Neskolko dannyh dlia harakteristiki byta severnyh býriat // Sobranie sochinenii v 3 t. – T. 1. – Ýlan-Ýde: Býriat. Kn. Izd – vo, 1958. – S. 205-225.
- 15 Bertagaev T.A. Etnolingvisticheskie etýdy o plemenah Tsentralnoi Azii // Issledovaniia po istorii i filologii Tsentralnoi Azii. – Ýlan-Ýde: Býriat. Kn. Izd., 1976. – Vyp. 6. – S. 24-39.
- 16 Ardonova E.V. Pogrebalno-pominalny obriad býriat // Gýmanitarnye issledovaniia molodyh ýchenykh Býriati. – Ýlan-Ýde, 1996. – S. 81-87.
- 17 Rykin P.O. Kontseptsii smerti i pogrebalnaia obriadnost ý srednevekovykh mongolov (po dannym písmennykh istochnikov) // Ot bytia k inobytiý: Folklor i pogrebalny ritýal v traditsionnykh kýltýrah Sibiri i Ameriki: Sbornik statei / Otv. Red. Iý.E. Berezkin, L.R. Pavlinskaia. –SP b., 2010. – 365 s.
- 18 Terentev V. Religioznye praktiki kochevnikov Zapadnoi Mongolii: obychai setertei mal ý derbetov // Antropologicheskii Forým. – 2014. – № 22. – S. 191-211.
- 19 Toporov V.N. Mirovoe derevo: Ýniversalnye znakovye komplekxy. T.2. – M.: Rýkopisnye pamiatniki Drevnei Rýsi, 2010. – 496 s.
- 20 Sleptsova A.A. Ritýalnye stolby serge ý iakýtov i býriat:bytovanie i fýnktsii // Vestnik Býriatskogo gosýdarstvennogo ýniversiteta – 2019. № 1. – S. 158-162
- 21 Jambalova S.G. Profannyi i sakralny miryolhonskih býriat (XIX-XX vv.). – Novosibirsk: Naýka.Sib. izd. Firma RAN, 2000. – 400 s.
- 22 Iakovlev V.F. Serge (Konoviaz). – Iakýtsk: SitimChIF, 1992. – Ch. 1. 63 s.
- 23 SavinovD.G. Olennye kamni v kýltýre kochevnikov Evrazii. – SPb: SpbGÝ, 1994. – 208 s.
- 24 Volkov V.V. Olennye kamni Mongolii. – Ýlan-Bator: Izd vo AN MNR, 1981. –254 s.
- 25 Ajigali S. E. Drevnii simvol stepnoi Evrazii: konoviaznye stolby (serge-kýlpytasy-feifa) // Vsadniki Severnoi Azii i rojdenie etnosa: etnogenez i etnicheskaiia istoriia saha. – Novosibirsk : Naýka, 2014. – S. 47-72.

МАЗМҰНЫ

Абдрахим М., Тулешова У. ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ «ШЕН» ЖӘНЕ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ МАРАПАТТАРЫ МӘСЕЛЕСІ.....	5
Ахтаева Н.С., Парух К.И. SPSS – СТАТИСТИКА БАҒДАРЛАМАСЫНДА СТАТИСТИКАЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ДАҒДАРЫС ЖАҒДАЙЫНДА СПОРТШЫЛАРҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕҢЕС БЕРУ.....	12
Байгапанова А.Б., Адильбаева А.С. СЕМЕЙ Өңірі ауыл еңбекшілерінің майданды өнім сұранысымен қамтамасыз етуі.....	19
Балтабаева К.Н. ӘБІЛҚАЙЫР МҰХАММЕД ҒАЗИ БАҒАДУР-ХАН.....	33
Бейсегулова А.Қ. ЭТНИКАЛЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ САҚТАУДА ТІЛДІҢ ОРНЫ.....	45
Бекжан О.Д. ҚАССАҚ ЭТНОНИМИ ЖАЗЫЛҒАН КӨНЕ ТҮРКІ РУНА ЖАЗУЫНЫҢ МАҒЫНАСЫ.....	50
Гейдаров А. КСРО-НЫҢ ҚҰРЫЛУ ҚАРСАҢЫНДАҒЫ РКСФР-ДІҢ ОҢТҮСТІК КАВКАЗДАҒЫ САЯСАТЫ ЖӘНЕ БҰЛ БАҒЫТТАҒЫ ӨЗГЕШЕЛІКТЕР.....	57
Жайлыбаев Д.Ж. ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ МОНО ЖӘНЕ ШАҒЫН ҚАЛАЛАРДЫҢ ДАМУЫ.....	63
Жанақова Н.Т. ҚАЛИ БІЛӘЛОВ – ЕЛІМІЗДЕГІ БІЛІМ ІСІНІҢ БІЛГІР ҰЙЫМДАСТЫРУШЫСЫ.....	68
Жарқынбаева Р.С., Байжанова С.Н. ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	73
Жуматаев Р.С., Кожабекова Ж.Б. ТҮРКІ-МОҢҒОЛ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ЖЫЛҚЫМЕН БАЙЛАНЫСТЫ ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ КЕЙБІР ҚЫРЛАРЫ.....	82
Ибраева А. ЖАҒАНША ДОСМҰХАМЕДОВ – АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ӨРШІЛ ҚАЙРАТКЕРІ.....	91
Ибраева А. АХМЕТ БІРІМЖАНОВ – АЛАШ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫНЫҢ КӨРНЕКТІ ӨКІЛІ.....	101
Каженова Г.Т. СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘСКЕРИ КОММУНИЗМ САЯСАТЫНА БҰҚАРА ХАЛЫҚТЫҢ КӨРСЕТКЕН ҚАРСЫЛЫҒЫ.....	111
Кәрібаев Б.Б. ЖӨНІБЕК ХАН.....	120
Кәрібаев Б.Б. КЕРЕЙ ХАН.....	133
Кульшанова А.А. ЖАҢА ӘДІСНАМАЛЫҚ ТӘСІЛДЕР БОЙЫНША ҰЛТТЫҚ САЯСАТЫ БОЛЬШЕВИКТЕР ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢІНДЕ ТОТАЛИТАРЛЫҚ МЕМЛЕКЕТ.....	150
Қалыбекова М.Ч. XX ғ. 30-40 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КСРО-НЫҢ ҚҰҒЫН СҮРГІН САЯСАТЫНЫҢ БІР ТҮРІ - ҚАЗАҚСТАНҒА КҮШТЕП ҚОНЫСТАНДЫРУ.....	154
Қалшабаева Б.К., Шакенов С.Т., Ермабылов А.Е. ҚОЛА ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЛБА-НАРЫМ ТҮРҒЫНДАРЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМЫ (ЖЕРЛЕУ ОРЫНДАРЫ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ).....	163
Қойгелдиев М.Қ. МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ: АЛАШТЫҚ ҚАЛАМҒЕРЛЕР МАНИФЕСІ.....	170
Қойгелдиев М.Қ. ЕСМАҒАМБЕТ ИСМАЙЛОВ: МЕН ӘДЕБИЕТТІ БАРЛЫҚ МҮДДЕМНЕН ЖОҒАРЫ ҚОЙДЫМ!.....	192
Қорабай С.С. «ДАНА ХИКАР ХИКАЯСЫ» ЖӘДІГЕРІ – АРМЯН ЖАЗУЫНДАҒЫ ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ҚЫПШАҚ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ.....	226

Майданали З. ТӨРЕ ЖӘНЕ ШЫҢҒЫС ХАННЫҢ ЖАСАҒЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ ЗАМАНАУИ ҒЫЛЫМИ ПАРАДИГМАЛАР.....	232
Мамедзаде У.К. ӘЗЕРБАЙЖАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЙМАҚТАҒЫ БЕЙБІТШІЛІК ПЕН ТҰРАҚТЫЛЫҚТЫҢ КЕПІЛІ РЕТІНДЕ..	238
Мамиров Т.Б., Клышев Е.Е. ОЙСЫЛҚАРА ЖЕРІНДЕГІ ТАС ДӘУІРІНІҢ ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТУРАЛЫ(АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ): АЛДЫН-АЛА ХАБАРЛАМА.....	247
Молдабаева Д.Ж., Маратұлы Т. X-XI Ғ. ҚАРАХАН МЕМЛЕКЕТІНІҢ ШЫҒЫС САЯСАТЫ: КОЧО ҰЙҒЫР ИДИҚҰТТЫҒЫМЕН СОҒЫСЫ ЖӘНЕ ХОТАНДЫ ЖАУЛАП АЛУЫ.....	254
Мургабаев С.С. ҚАРАТАУ ПЕТРОГЛИФТЕРІНДЕГІ ТҮРКІ КЕЗЕҢНІҢ БЕЙНЕЛЕРІ МЕН ТАҢБАЛАРЫ.....	262
Мұхитов Қ. ГУРЬБЕВ-ҚАНДЫАҒАШ ТЕМІР ЖОЛЫНЫҢ САЛЫНУ ТАРИХЫ.....	282
Омарова Г.Ә. АЛЖИР ҚАСІРЕТІ: АЗАП ШЕККЕН АНАЛАР ЕСТЕЛІГІНДЕ.....	289
Оспанғалиев Қ.Ә. БҮКІЛРЕСЕЙЛІК ҚҰРЫЛТАЙ ЖИНАЛЫСЫ ҚАРСАҢЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОҒАМДЫ-САЯСИ ЖАҒДАЙЫ.....	297
Саурықова Ж.С. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЖЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ КУЛАКТАРДЫ ЖОЮ ПРОЦЕСІНДЕГІ БҰРМАЛАНУЛАР.....	309
Смағұлов Б. ТОНЬКӨКТИҢ ЕКІНШІ ТҮРІК ҚАҒАНДЫҒЫ КЕЗІНДЕГІ ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ ӘСКЕРИ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ (VII – VIII ҒҒ.).....	318
Сұлтанғалиева Г., Ануаров Н.Т. ОРЕНБУРГ КАДЕТ КОРПУСЫ ЖӘНЕ XIX Ғ. ҚАЗАҚ ОФИЦЕРЛЕРІ.....	330
Ташқараева Ә.М. АБУ-Л-ҒАЗИ БАҒАДҰР ХАН: ӨМІРІ МЕН ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ.....	338
Төлеубаев Ә.Т., Жұматаев Р.С., Шакенов С.Т., Ерғабылов А.Е. ШІЛІКТІ-ТАРБАҒАТАЙ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯСЫНЫҢ 2019 ЖЫЛЫ ЕЛЕКЕ САЗЫ ҚОРЫМЫНДА ЖҮРГІЗГЕН ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ.....	347
Хасенова Б.М. АРХЕОЛОГИЯ БОЙЫНША КИМАК ҚОҒАМЫНДАҒЫ ГЕНДЕР.....	353

СОДЕРЖАНИЕ

Абдрахим М., Тулешова У. ВОПРОСЫ «ЧИНА» И НАГРАД РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В КАЗАХСКОМ УСТНОМ НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ.....	5
Ахтаева Н.С., Парух К.И. ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ КОНСУЛЬТИРОВАНИЕ СПОРТСМЕНОВ В КРИЗИСНЫХ СИТУАЦИЯХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СТАТИСТИЧЕСКОЙ ВЫКЛАДКИ ДАННЫХ В ПРОГР.....	12
Байгапанова А.Б., Адильбаева А.С. ОБЕСПЕЧЕНИЕ СЕЛЬСКИМ НАСЕЛЕНИЕМ СЕМИПАЛАТИНСКОГО РЕГИОНА ПОТРЕБНОСТЕЙ ФРОНТА.	19
Балтабаева К.Н. АБУЛХАИР МУХАММЕД ГАЗИ БАХАДУР-ХАН.....	33
Бейсегулова А.К. РОЛЬ ЯЗЫКА В СОХРАНЕНИИ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ.....	45
Бекжан О.Д. ЗНАЧЕНИЯ ДРЕВНЕ ТЮРКСКОГО РУНИЧЕСКОГО ПИСЬМА, ГДЕ НАПИСАН ЭТНОНИМ КАССАК.....	50
Гейдаров А. ПОЛИТИКА РСФСР НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ НАКАНУНЕ ОБРАЗОВАНИЯ СССР И РАЗЛИЧИЯ В ДАННОМ НАПРАВЛЕНИИ.....	57
Жайлыбаев Д.Ж. РАЗВИТИЕ МАЛЫХ И МОНО ГОРОДОВ ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	63
Жанакова Н.Т. КАЛИ БИЛАЛОВ – ТАЛАНТЛИВЫЙ ОРГАНИЗАТОР ОБРАЗОВАНИЯ В СТРАНЕ.....	68
Жаркынбаева Р.С., Байжанова С.Н ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН.....	73
Жуматаев Р.С., Кожабекова Ж.Б. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ МИРОВОЗЗРЕНИЯ ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИХ НАРОДОВ, СВЯЗАННЫЕ С ЛОШАДЬЮ.....	82
Ибраева А. ЖАХАНША ДОСМУХАМЕДОВ – АМБИЦИОЗНЫЙ ДЕЯТЕЛЬ АЛАШСКОГО ДВИЖЕНИЯ.....	91
Ибраева А. АХМЕТ БИРИМЖАНОВ – ВЫДАЮЩИЙСЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ АЛАШСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ.....	101
Каженова Г.Т. СОПРОТИВЛЕНИЕ НАРОДНЫХ МАСС ПОЛИТИКЕ ВОЕННОГО КОММУНИЗМА В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ.....	111
Карибаев Б.Б. ЖАНИБЕК ХАН.....	120
Карибаев Б.Б. КЕРЕЙ ХАН.....	133
Кульшанова А.А. НОВЕЙШИЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ ПО НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ БОЛЬШЕВИКОВ В ПЕРИОД СТАНОВЛЕНИЯ ТОТАЛИТАРНОГО ГОСУДАРСТВА.....	150
Калыбекова М.Ч. ПРИНУДИТЕЛЬНОЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЕ НАРОДОВ В КАЗАХСТАН КАК ФОРМА РЕПРЕССИВНОЙ ПОЛИТИКИ СССР (1937-1945).....	154
Калшабаева Б.К., Шакенов С.Т., Ергабылов А.Е. МИРОВОЗЗРЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ КАЛБА-НАРЫМСКИХ ПРЕДГОРИЙ В ЭПОХУ БРОНЗЫ (НА ОСНОВАНИИ МАТЕРИАЛОВ ЗАХОРОНЕНИЙ).....	163
Койгелдиев М. МАГЖАН ЖУМАБАЕВ: МАНИФЕСТ НАЦИОНАЛЬНОГО ПИСАТЕЛЯ.....	170
Койгелдиев М. ЕСМАГАМБЕТ ИСМАИЛОВ: Я ЛИТЕРАТУРУ СТАВИЛ ВЫШЕ ВСЕХ СВОИХ ИНТЕРЕСОВ!.....	192
Корабай С.С. «СКАЗАНИЕО ПРЕМУДРОМ ХИКАРЕ» – АРМЯНОПИСЬМЕННЫЙ КЫПЧАКСКИЙ ПАМЯТНИК СРЕДНЕВЕКОВЬЯ.....	226

Майданали З. СОВРЕМЕННЫЕ НАУЧНЫЕ ПАРАДИГМЫ И ТЕНДЕНЦИИ В ИЗУЧЕНИИ ТÖРЕ И ЯСЫ ЧИНГИСХАНА.....	232
Мамедзаде У.К. АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ РЕСПУБЛИКА КАК ГАРАНТ МИРА И СТАБИЛЬНОСТИ В РЕГИОНЕ.....	238
Мамиров Т.Б., Клышев Е.Е. О ПАМЯТНИКАХ КАМЕННОГО ВЕКА МЕСТНОСТИ ОЙСЫЛКАРА (АКТЮБИНСКАЯ ОБЛ.): ПРЕДВАРИТЕЛЬНОЕ СООБЩЕНИЕ.....	247
Молдабаева Д.Ж., Маратұлы Т. ВОСТОЧНАЯ ПОЛИТИКА КАРАХАНИДСКОГО ГОСУДАРСТВА В X-XI ВЕКАХ: ВОЙНА С УЙГУРСКИМ ИДИКУТСТВОМ КОЧО И ЗАВОЕВАНИЕ ХОТАНА.....	254
Мургабаев С.С. ИЗОБРАЖЕНИЯ И ТАМГИ РАННЕТЮРКСКОГО ПЕРИОДА В ПЕТРОГЛИФАХ КАРАТАУ.....	262
Мухитов К. ИСТОРИЯ СТРОИТЕЛЬСТВА ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ ГУРЬЕВ-КАНДАГАЧ.....	282
Омарова Г.А. ГОРЕСТИ АЛЖИРА В ВОСПОМИНАНИЯХ МАТЕРЕЙ-УЗНИЦ.....	289
Оспангалиев К.А. ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ НАКАНУНЕ ВСЕРОССИЙСКОГО УЧРЕДИТЕЛЬНОГО СОБРАНИЯ.....	297
Саурыкова Ж.С. ПЕРЕГИБЫ И ИСКРИВЛЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ И РАСКУЛАЧИВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ.....	309
Смагулов Б. ОБЩЕСТВЕННАЯ И ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТОНЬЮКУКА В ПЕРИОД ВТОРОГО ТЮРКСКОГО КАГАНАТА (VII – VIII ВВ.).....	318
Султангалиева Г.С., Ануаров Н.Т. ОРЕНБУРГСКИЙ КАДЕТСКИЙ КОРПУС И КАЗАХСКИЕ ОФИЦЕРЫ XIX В.....	330
Ташкараева А.М. АБУ-Л-ГАЗИ БАХАДУР ХАН: ЖИЗНЬ И ОБЩЕСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ.....	338
Төлеубаев Ә.Т., Жұматаев Р.С., Шакенов С.Т., Ерғабылов А.Е. ИССЛЕДОВАНИЯ, ПРОВЕДЕННЫЕ ШИЛИКТИ - ТАРБАГАТАЙСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИЕЙ В 2019 ГОДУ НА МОГИЛЬНИКЕ ЕЛЕКЕ САЗЫ.....	347
Хасенова Б.М. ГЕНДЕР В КИМАКСКОМ ОБЩЕСТВЕ ПО ДАННЫМ АРХЕОЛОГИИ.....	353

CONTENTS

Abdrakhim M., Tuleshova U. QUESTIONS OF “RANK” AND AWARDS OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE KAZAKH ORAL FOLK.....	5
Akhtayeva N.S., Paruch K.I. PSYCHOLOGICAL CONSULTING OF ATHLETES IN CRISIS SITUATIONS USING STATISTICAL DATA CALCULATIONS IN THE SPSS-STATISTICS PROGRAM.....	12
Baigapanova A.B., Adilbayeva A.S. COVERING THEFRONT DEMANDS BY THE RURAL POPULATION OF THE SEMIPALATINSK REGION.....	19
Baltabayeva K. ABULKHAIR MUKHAMET GAZI BAKHADUR-KHAN.....	33
Beysegulova A.K. THE ROLE OF LANGUAGE IN PRESERVING ETHNIC IDENTITY.....	45
Bekzhan O.D. THE VALUES OF THE ANCIENT TURKIC RUNIC LETTERS, WHERE THE WRITTEN WORD KASSAK.....	50
Heydarov A. THE SOUTH CAUCASUS POLICY OF RSFSR ON THE EVE OF THE USSR ESTABLISHMENT AND DIFFERENCES IN THIS DIRECTION.....	57
Zhailybayev D.Zh. DEVELOPMENT OF SMALL AND MONO CITIES OF TURKESTAN REGION.....	63
Zhanakova N.T. KALI BILALOV – TALENTED ORGANIZER OF EDUCATION IS IN COUNTRYS.....	68
Zharkynbayeva R., Baizhanova S. FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE HIGHER EDUCATION SYSTEM OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN.....	73
Zhumataev R.S., Kozhabekova Zh.B. SOME ASPECTS OF WORLDVIEW RELATED TO HORSES AT TURK-MONGOLIAN PEOPLES.....	82
Ibraeva A. ZHAKHANSHA DOSMUKHAMEDOV – THE AMBITIOUS ACTOR OF THE ALASH MOVEMENT.....	91
Ibraeva A. AKHMET BIRIMZHANOV – THE OUTSTANDING REPRESENTATIVE OF THE ALASH INTELLIGENTSIA.....	101
Kazhenova G. THE RESISTANCE OF THE POPULATION TO THE POLICY OF WAR COMMUNISM IN NORTHERN KAZAKHSTAN.....	111
Karibaev B. JANIBEK KHAN.....	120
Karibaev B. KEREY KHAN.....	133
Kulshanova A.A. THE LATEST METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE NATIONAL POLICY OF THE BOLSHIEVIKS IN THE PERIOD OF THE TOTALITARIAN STATE FORMATION.....	150
Kalybekova M.Ch. FORCED RESETTLEMENT OF PEOPLES TO KAZAKHSTAN AS A FORM OF REPRESSIVE POLICY OF THE USSR (1937-1945).....	154
Kalshabayeva B.K., Shakenov S.T., Ergabylov A.E. WORLDVIEW OF THE POPULATION OF KALBA-NARYM FOOTHILLS IN THE BRONZE AGE (BASED ON BURIAL MATERIALS).....	163
Koigeldiyev M. MAGZHAN ZHUMABAYEV: MANIFESTO OF A NATIONAL WRITER.....	170
Koigeldiyev M. YESMAGAMBET ISMAILOV: I PUT LITERATURE ABOVE ALL MY INTERESTS!.....	192
Korabay S. A «STORY ABOUT WISE HIKAR» IS ARMENIAN WRITING KIPCHAK MONUMENT OF MIDDLE AGES.....	226
Maidanali Z. MODERN SCIENTIFIC PARADIGMS AND TRENDS IN THE STUDY OF TÖRE AND YASY CHINGISKHAN.....	232

Mamedzade U.K. REPUBLIC OF AZERBAIJAN AS A GUARANTOR OF PEACE AND STABILITY IN THE REGION.....	238
Mamirov T.B., Klyshev E.E. ABOUT THE STONE AGE SITES OF OYSYLKARA (AKTOBE REGION): PRELIMINARY REPORT.....	247
Moldabayeva D.J., Maratulu T. THE EASTERN POLICY OF QARAKHANID STATE IN X-XI CENTURIES:THE WARFARE BETWEEN KOCHO KINGDOM OF UYGHURS AND THE INVASION OF KHOTAN.....	254
Murgabayev S.S. IMAGES AND TAMGI OF THE EARLY TURKISH PERIOD IN KARATAU PETROGLYPHS.....	262
Mukhitov K. THE HISTORY OF THE RAILWAY GURYEV-KANDAGASH CONSTRUCTION.....	282
Omarova G. THE SORROWS OF ALGERIA IN THE MEMORIES OF MOTHERS-PRISONERS.....	289
Ospangaliev K.A. SOCIO-POLITICAL SITUATION IN EAST KAZAKHSTAN ON THE EVE OF THE ALL-RUSSIAN CONSTITUENT ASSEMBLY.....	297
Saurykova Zh. EXCESSES AND DISTORTIONS IN THE PROCESS OF COLLECTIVIZATION AND DISPOSSESSION IN KAZAKHSTAN.....	309
Smagulov B. MILITARY-POLITICAL ACTIVITY OF TONYUKUK IN THE PERIOD OF SECOND TURKIC QAGHANATE (VII - VIII CENTURIES).....	318
Sultangalieva G.S., Anuarov N.T. ORENBURG CADET CORPS AND KAZAKH OFFICERS IN THE XIX CENTURY.....	330
Tashkaraeva A. ABU-L-GHAZI BAHADUR KHAN: LIFE AND PUBLIC ACTIVITIES.....	338
Toleubaev A.T., Zhumatayev R.S., Shakenov T., Ergabilov A.E. RESEARCH WORK CARRIED OUT BY THE SHILIKTY-TARBAGATAI ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION IN 2019 AT THE YELEKE SAZY NECROPOLIS.....	347
Khasenova B.M. GENDER IN THE KIMAK SOCIETY ACCORDING TO DATA OF ARCHEOLOGY.....	353

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы 2019. 4(20)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Зикирбаева В.С.

Жарияланған күні: 15.12.2019.
Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 26,6.

Құрылтайшысы және баспагері:
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМКТел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru.
Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй